

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 9 Sayı: 46 Volume: 9 Issue: 46

Ekim 2016 October 2016

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

**SIYASİ VE SOSYAL STATÜLERİ BAKIMINDAN KARYA KRALİÇELERİ ÜZERİNE BİR
DEĞERLENDİRME
A STUDY ON CARIAN QUEENS' POLITICAL AND SOCIAL STATUS**

Ayşen SİNA*

Öz

Bu çalışma, Anadolu'nun güneybatısında yer alan Karya hanedanlığının kraliçeleri II. Artemisia ve Ada'nın devlet yönetimindeki rolleri ile kamusal temsil görevlerindeki statüleri üzerine bir incelemedir. Karya kraliçelerinin siyasi ve kamusal temsillerdeki statülerini belirlemek, Anadolu kadınlarının çağlar boyunca geçirdiği aşamaları saptamak için büyük öneme sahiptir. II. Artemisia ve Ada'nın devletlerarası onurlandırmalardaki sosyal ve siyasi statüleri, Hellenistik dönem krallıklarının hanedanlık kimliğinin oluşturulmasında örnek teşkil ederek katkı sağlamıştır. Pers yönetimi altındaki icraatlarını sürdüren Hekatomnos hanedanlığı mensubu kraliçelerin statüleri hakkında edebi kaynaklar yalnızca kralları yönetici olarak göstermektedir. Buna karşın yazıtlar birlikte onurlandırılan hanedanlık çiftlerinin, yönetimi paylaştıklarını ve kadınların hanedanlıktaki rollerinin özellikle hanedanlık imajı oluşturmada üstün konumlarını göstermektedir. Dolayısıyla II. Artemisia ve Ada'nın tek başlarına egemen oldukları zaman hanedanlığın yönetimindeki başarıları kadar, sınırlı sayıdaki yazıtlar eşleri/kardeşleri kralların Karya'yı yönettikleri süreçte dinsel alanın yanı sıra devlet ve kamusal temsillerde etkin roller oynadıklarını ortaya koymaktadır. Bu çerçevede Hekatomnos hanedanlığı mensubu kraliçelerin kralların sağlığında yönetimdeki rolleri, tarihsel süreçte kadınların toplumsal ve siyasi statülerine örnek oluşturan devlet yönetiminin ve toplumdaki kamusal kimliklerinin değişimine olan katkıları irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Karya, Halikarnassos, II. Artemisia, Ada.

Abstract

This study investigates the governmental roles and public representations of Artemisia II and Ada, who were the queens of the Carian Kingdom located in that Anatolian women went through ages. The social and political statuses of Artemisia II and Ada in international commendations contributed to the formation of a unique dynastic identity for Hellenistic kingdoms by setting an example for others to follow. Literary sources on the statuses of the queens of the Hecatomnos Dynasty, which operated under Persian rule, refer only to the kings as rulers. Inscriptions, however, demonstrate that dynastic couples, who were commended together, shared governmental roles and the women's roles in dynasties had a superior status specifically in forming an image of the dynasty. Therefore, a limited number of inscriptions reveal that Artemisia II and Ada were not only successful in single-handedly ruling the dynasty but also played active roles in religious, governmental and public representations during their spouses'/brothers' reigns in Caria. Within this context, this study explores the roles played by the queens of the Hecatomnos Dynasty during the reign of kings alongside with their contributions to state affairs and to the changes in women's public identities, which set an example for women's social and political statuses in historical process.

Keywords: Carian Dynasty, Halicarnassus, Artemisia II, Ada.

Antikçağ Anadolu toplumunda kadının toplumsal ve siyasal yerini tanımlayan ilk antik edebi eserler erkekler tarafından yazılmıştır. Bu eserlerin erkek egemen toplumun bakış açısını yansıtmaları nedeniyle, Karyalı iki kraliçe; Artemisia ve Ada'nın toplumsal ve siyasi statülerini yazıtlar üzerinden değerlendirilecektir. Kadın, toplum ile aile arasında bir köprü görevi üstlenerek içinde yaşadığı toplumda yerine getirdiği görevleri itibarıyla sosyal sistemin işleyişine büyük katkı sağlamaktadır. Klasik dönem Atina'sında kültürel anlamda beklenti yok denecek kadar az olan kadın, siyasi ve kamusal gösterilerden uzak tutulmaktaydı. Kadının siyasi ve sosyal konumunu hakkında Platon, "hiçbir iş bilmiyor musun ki, onda erkek her bakımdan kadından üstün olsun!" diyerek başladığı cümlesini "ne var ki, kadın hiçbir işte erkek kadar olamaz" diyerek sonlandırır. Yunanistan'da *agoronomos*, *arkhon* vb. yönetici

* Doç. Dr. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi.

konumu yükselmiş bir kadın bulunmadığı göz önüne alındığında Platon'un saptamasının doğru olduğu görülmektedir. Zira Platon, "yaradılıştan kadın ve erkekte aynı güçlerin olduğunu, kadının da erkek gibi bütün işleri görebileceğini" söylese de sonrasında erkeği kadının çok üstünde bir konuma yerleştirir (Platon *Devolet*, V. 455d-e). Aynı şekilde hatip Demosthenes de Rhodos seferiyle ilgili anlatısında Karyalılardan barbarlar (*barbarois*) ve köleler (*doulois*), II. Artemisia'nın icraatlarından ise dehşet (*phobos*) ve utanmaz (*aiskhros*) barbar olarak söz eder. (15. 15,24,28). Ancak, Arkaik ve Klasik dönemlere nazaran büyük değişimler yaşanan Hellenistik Dönem'de göreceli olarak özgürlüğü artan kadınların, özellikle de soylu kadınların toplumdaki siyasi ve sosyal konumu *eurergesia* (hayırseverlik) kurumuyla açıklanmaktadır. Topluma gönüllü olarak hizmet eden kişilere *eurergetes*, yapılan işe ise *euergesia* denilmektedir (Üreten 2004: 253). Karya toplumu hakkında bilgiler veren Herodotos'un (I.146)'da Karyalı kadınların kocalarıyla sofraya oturmadıkları bilgisi, Anadolu kadınların sosyal statüsünü açıklayıcı nitelikte değildir. Bununla birlikte Batı Anadolu'da soylu kadınların hayırseverlik etkinlikleri çok eski tarihlere dayanmaktadır. Zira bütün eski toplumlarda olduğu gibi, Anadolu'da da dinin gündelik yaşamın merkezinde olduğu ve kadınların rahibe olarak görev aldığı bilinmektedir. Ancak yine de bir kadının siyasi sorumlulukları geleneksel kadın rolleri çerçevesinde olduğu sürece sorun yaşanmazken, siyasi güce erişmiş kadınlar için durum bunun tam tersidir. Özellikle edebi kaynaklarda Karyalı kadın yöneticilerin siyasi ve toplumsal temsillerdeki rollerinin algılanışında bir takım Yunan önyargıları ve kültürel farklılıklar etkili olmuştur. Örneğin Arrianos'un (*Anabasis* 1.23.7) anlatımı şöyledir: "Büyük İskender, Karya satraplığını Hekatomnos'un kızı ve Hidrieos'un karısı olan Ada'ya verdi. Hidrieos, kardeş oldukları halde Karya adetleri uyarınca Ada ile evlenmiş ve ölümünden sonra da krallık Ada'nın eline geçmişti." Yazar devamında Semiramis zamanından bu yana Asya'da kadınların erkekler üzerinde yönetim sahibi olmasının bir gelenek olduğunu da ekler. Oysa daha öncesinde bildiğimiz hanedanlık içinde yapılmış evlilik bulunmamaktadır. Şüphesiz kültürel farklılıklar geleneklerin bir sonucu olarak açıklanabilir, ancak bu durum kültürel ya da etnik üstünlük anlamına gelmez. Bu nedenlerle antik yazarlar, Artemisia ve Ada'nın kardeşleri olan kocaları ölene kadar formalite dışında yönetimde etkin bir rol üstlenmediklerini, hatta kocalarının ölümünden sonraki yönetimleri için de "vekil" görevi gördükleri ileri sürülür (Carney, 2005: 77).

Batı Anadolu'yu şekillendiren birçok yerel hanedanlıktan biri olan Hekatomnos Hanedanlığı ilk kez MÖ 5. yüzyılın başlarında tarih sahnesine çıkmıştır. Hekatomnoslar ilk önce Attika-Delos Deniz Birliğine bir *talanton*, MÖ 425 yılında ise dört *talanton* vergi veren Kindye'ye yerleşmiştir (ATL I, 1950: 312-13; Hornblower, 1982:5). Kilikya *syennesis*'in¹ kızıyla evlenmiş olan Kindyeli Mausolos'un oğlu Piksodaros'un, çalışma konumuzu oluşturan Karya kralı Mausolos'un atası olabileceği düşünülmektedir (Herodotos 5.118). Piksodaros'un akıbeti bilinmemekle birlikte, hanedan ailesi kurtulmakla kalmamış hatta MÖ 5. yüzyıldaki ayaklanmaların ortasında bile zenginleşmiş ve bir süre sonra Mylasa hanedanlığını topraklarına katmıştı (Ruzicka, 1992: 15). Herodotos (5.37), MÖ 490 yılında hanedanlık mensubu iki önemli şahsiyetin, İbanollis'in oğulları Oliatos ve Herakleides'ten söz ederken, Strabon Mylasa'nın Hekatomnos'un soyundan gelen Karyalıların anavatanı olduğunu yazar (XIV. II. 24). Karya'nın Pers satrapı olarak görev yapmış olan Hekatomnos'un (MÖ 392/1-377/6) Mausolos, Artemisia, Hidrieos, Ada ve Piksodaros adlarında beş çocuğu vardı (Strabon XIV. II. 17).² Hekatomnos'un MÖ 377/6'da ölümü üzerine büyük oğlu Mausolos, hanedanlığın başına geçerek satraplık yönetimini aldı ve yönetim merkezini Mylasa'dan Halikanassos'a taşıdı. Bu kent, MÖ 6. yüzyılın sonları 5. yüzyılın başlarında ortadan kalkan Lygdamos Hanedanlığı'na ait eski hanedan geleneğine sahip olmayan, Yunan ve Karya nüfusunun bir karışımıydı. Her bölgesel krallığın tarihinde siyasal kent merkezinin yer değiştirmesi, yerleşim yapısında yenilikçi bir değişimin sinyalini veren dönüştürücü bir andır. Bu nedenle kentlerin kuruluşu ya da yönetimi başka kente taşıma, imparatorluk iktidarına siyasal bir strateji ve devlet gösterilerine bir sahne olmak üzere ortaya çıkmıştır (Harmanşah, 2015: 27). Bu doğrultuda Mausolos, Karya'yı Yunanlılaştırma politikası gütmüş ve satrap olarak Pers yönetimine bağlı kalmakla birlikte Ege dünyasının politikalarında söz sahibi önemli bir şahsiyet haline gelmiştir (Carney, 2005: 66). Kız kardeşi Artemisia ile evli olan Mausolos'un evliliklerinden çocukları olmamıştır (Strabon 14. II.17)³.

Edebi kaynakların suskun kalmasına rağmen yazıtlar, bir takım Yunanlıların ve Yunan kent-devletlerinin Karya hanedanlığı mensubu kraliçeler Artemisia ve Ada'nın yönetimdeki etkin rollerini

¹ Syennesis: Başta Herodotos (1.74, 5.118, 7.98) olmak üzere Yunan kaynakları Kilikya'nın yerli hanedan mensubu kralların adlarını hep Syennesis olarak verirler. Bu isim Geç Hitit Hiyeroglif yazıtlarında geçen *suwanassa* "köpekle ilgili, köpeğimsi" sıfatından gelmektedir (A.Ünal, "Hitit İmparatorluğu'nun Yıkılışından Bizans'ın Sonuna Kadar Adana ve Çukurova Tarihi", ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 15/3, 2006. s. 79).

²İsokrates, *Panegyrikos* eserinde *satrap* anlamında *epistathmos* (ἐπιστάθμος) sözcüğünü iki kez kullanmıştır: "...imparatorluğun sınırlarını genişleten kral, kentlere *epistathmos*'lar atamıştır" (4.120) ve "Karya'nın *epistathmos*'u Hekatomnos" (4. 162).

³Strabon, "erkek çocuk" anlamına gelen *ateknos* sözcüğünü kullanır. Aynı sözcüğü Herodotos da Sparta kralı I. Kleomenes için kullanır (Hdt. 5. 48); Diğer yandan Hornblower, Artemisia ile Mausolos'un aslında çocukları olduğuna dair iki kanıt sunar (1982: 40, dipnot 28).

tanıdıklarını, ancak kralların rollerini özellikle vurguladıklarına işaret etmektedir. Karya kraliçeleri II. Artemisia ve Ada'nın siyasi ve kamusal temsillerdeki statüleri Anadolu kadınlarının toplumsal cinsiyet bağlamında, çağlar boyunca geçirdiği aşamaları saptamamıza olanak tanımaktadır. Günümüze ulaşabilmiş az sayıdaki yazıtlar, kraliyet çiftinin yönetimi kısmen paylaştıklarını ve Artemisia'nın en azından bir süre siyasi ve sosyal temsillerde halk üzerinde yetkiye sahip olarak satraplık yönetimini üstlendiğini göstermektedir (Hornblower, 1982: 40).⁴ Kraliçelerin statüleri konusundaki bu çalışma kardeşleri kralların hayatta oldukları süreyle sınırlanmıştır. Kralların ölümlerinden sonra II. Artemisia'nın iki yıl, Ada'nın ise dört yıl boyunca yalnız başlarına hanedanlığı yönettikleri dönem, kardeş evlilikleri, siyasi ve askeri konularda erkek egemen bir dünyada gösterdikleri başarılar konusunda ayrıca çalışmalar mevcuttur (Carney, 2005: 65-91; Scheidel, 1995: 319-340; Roy, 1998: 111-135).

Anadolu tarihinde hem izlediği politikalar hem de dünyanın yedi harikasından biri olan görkemli Mauseleion (Latincesi *Mausoleum*) anıtı nedeniyle silinmez izler bırakan Karya yöneticisi Mausolos'un, eşi/kızkardeşi kraliçe Artemisia'nın yönetsel görevlerde ve kamusal gösterilerde roller üstlendiğine tanık olmaktadır. Edebi kaynakların fazla bilgi vermediği bu gibi durumlarda antikçağ tarihini anlamamıza ve değerlendirme yapmamıza, aynı derecede öneme sahip olan epigrafik malzeme yardım etmektedir. MÖ 377 yılında tahta geçen ve Pers kralı tarafından bölgenin satrapı olarak kabul edilen Mausolos, ülkeyi bağımsız bir kral gibi yönetmiştir. Bu doğrultuda Karya'nın siyasi ve sosyal tarihine büyük katkı sağlayan epigrafik belgeler arasında MÖ 350'li yılların ortasına tarihlenen Erythrai (İldırı) kentinin Mausolos ve Artemisia'yı onurlandırdığı yazıt gelmektedir. Yazıtta kraliyet çifti birlikte onurlandırılmasına rağmen küçük farklılıklar oluşturularak, Mausolos'a daha fazla önem verdiği izlenimi uyandırılmaktadır. "*Generaller (strategoı) ve prytaneis önerisi ile Erythrai Danışma Meclisi (Boule) karar verdi*" cümlesiyle başlayan söz konusu yazıtta ilkin Karya satrap'ı Mausolos'tan adeta sıradan bir Yunan kenti yurttaşymış gibi "*Mylasalı Hekatomnos'un oğlu Mausolos*" (Rhodes-Osborne, 2003:266) olarak söz edilmesi dikkati çekmektedir. Ardından kraliyet çiftinin heykellerinin yapılmasına karar verilmesi, ancak Mausolos'un heykelinin bronzdan, Artemisia'nın heykelinin ise mermerden yapılması ifadesi tartışma konusu olmuştur. Zira MÖ 4. yüzyılın sonunda Atina'da bronz bir heykelin maliyeti 3.000 *drakhme* iken, mermer bir heykel aşağı yukarı bunun onda biri maliyetindeydi (Rhodes-Osborne, 2003: 266). Yazıtta kocasıyla birlikte adı geçen Artemisia'nın mermerden heykelinin yapılması ve Athena Tapınağına dikilmesine karar verilmesi, aslında Mausolos'a verilen onur payesini paylaştıklarına işaret etmektedir. Kadın heykellerinin halka açık alanlara dikilmesinin yaygın bir uygulama olmadığı bu dönemde Artemisia'nın da heykelinin yapılmasına karar verilmesi kadın ve erkek arasındaki otorite ve saygınlığın paylaşıldığının işareti sayılabilir. Erythrai halkı Mausolos ve Artemisia'yı heykeller ve çelenklerle onurlandırdıklarında Mausolos'un bronzdan heykelini kentin agorasına, Artemisia'nın mermerden heykelini ise Athena Tapınağı'na diktiler (Ridgway, 1987: 406). Ayrıca Mausolos'un tacı, Artemisia'ya layık görülen tacın neredeyse iki katıydı: Mausolos'un heykeli 50, Artemisia'nın ise 30 *dareikos*⁵ değerindeydi. Ancak heykeller arasındaki maliyet farkı Artemisia'nın bir kraliçe olarak kamusal statüsünün önemsizliğini değil, Karya satrapı Mausolos'un izlediği siyasetten kaynaklanmış olabileceğini akla getirmektedir. Mausolos'un bu tarihte Erythrai tiranlarıyla işbirliği yaparak Batı Anadolu'da Pers yönetiminden ayrı bir güç oluşturma yönünde etkin bir rol oynadığı bilinmektedir. Bu ilişkiler bağlamında Mausolos buraya büyük ölçüde yardımda bulunmuş, karşılık olarak Erythrai'nın yerel yöneticileri de Pausanias'ın (VII.5.IX) zamanına kadar varlığını koruduğunu bildiğimiz Mausolos'un altın taçlı heykelinin kentin agorasına dikilmesine karar vermişlerdir.

Bununla birlikte, mermer bir heykelin bronz bir heykelden daha ucuz maliyete sahip olması da tartışma konusu olan söz konusu heykelin materyal seçiminde rol oynamış olabilir. Ancak, söz konusu maliyet farkı kraliçenin kraldan daha az itibar gördüğünü ifade etmeyebilir. Aksine, Artemisia'nın heykelinin mermerden yapılmasının nedeni, heykeli yapılan kişiye kutsal bir karakter verilmek istenmiş olmasından kaynaklanabilir. Ayrıca heykel bir tanrı heykelinin yanına ya da kutsal mekâna konulursa o kişinin tanrıyla yakın ilişkisinin bir ifadesi olabilir. Özellikle kadın tasviri heykeller için cazip olan mermerin parlaklığı ve beyazlığının kadın vücudunun özelliklerini göstermeye elverişli olması amacıyla materyal seçiminde mermer tercih edilmiş olabilir. Zira kadın heykellerini çekici kılan renklendirmelerin kolaylıkla yapılabilmesi ve yine kadın vücudunun yumuşak hatlarını daha doğal bir şekilde yansıtılması gibi nedenlerle Artemisia'nın heykeli mermerden yapılmış olabilir. Yunanlılar bütün heykelleri boyamaz, cildi doğal renginde bırakır, yalnızca balmumuyla cilalar; gözleri, dudakları, saçları ve elbiseleri boyarlardı. Mermer kadın heykelleri olabildiği kadar renklendirilir, böylece çekiciliği artırılırdı. Seçkin kadınların

⁴ MÖ 357/6-355/4 yılları arasında gerçekleşen ve Rodoslular, Khioslular ile Byzantionluların Atina'ya karşı hareket ettikleri Sosyal Savaş sırasında Mausolos'un izlediği olağanüstü diplomasi dikkat çekicidir.

⁵ Pers ve sonrasında Makedonya kralları döneminde basılmaya devam edilen altın *stater*'lere onları bastıran kralların adıyla anılmıştır. Örneğin Pers kralı Dareios'un bastırdıklarına *dareikos*, II. Phillops'un bastırdıklarına *philippeios* denilmiştir. MÖ 4.yüzyılda, 1 *dareikos* 25-27 Atina *drakhme*'sine karşılık gelmektedir (Kraay, *Archaic and Classical Greek Coins*, 31-34, 251).

giysileri ayrıca çok önemliydi, bu nedenle giydirilmeleri kadınların kamusal icraatlarını yansıtmaları bakımından önemlidir (Dillon, 2012: 270).

Mausolos'un heykeli *agoraya* yerleştirilmişken Artemisia'nın heykeli neden Athena tapınağının *temenosuna* yerleştirilmiştir? Her şeyden önce kadın heykellerinin halka açık alanlara dikilmesi söz konusu dönemde adet değildi. Diğer yandan antikçağ kent yaşamında *agora* ile tapınağın işlevleri de farklıdır. Tapınak bir ev, tanrının eviydi ve en basit şekliyle tanrı heykelini barındıran bir odadan (*naos*) ibaretti. Bu tanrılarını insan biçiminde (*antropomorphik*) düşünen bir dinin yorumlanış yoluydu. Kült heykeline uygun bir yer sağlama isteği ise tapınağın mimari biçimini belirleyen bir etmendi. Bu durumda kült heykeli, bir altlık üzerinde kapının tam karşısına gelen arka duvar önünde dururdu. Aslında yalnızca ayrıcalıklı kişilerin içine girebildikleri tapınak, kalabalık bir tapınacılar topluluğunun ziyareti için tasarlanmamıştı; bu amaç için içerisinde bir sunak bulunan ve çevresi duvarlarla çevrili bir kutsal alan (*temenos*) kullanılırdı (Wycherley, 1991: 95). *Temenos* antikçağda Yunanistan'da duvarla çevrili ve bir tanrıya adanmış toprak parçasını ifade etmektedir ve bu kutsal alana girmeden önce arınmak gerekmektedir. Bir kentte toplum yaşamı siyasi, ekonomik ve dinsel yaşamının merkezi olan *agora*'larda yoğunlaşırdı. Wycherley'e göre, *agora* bir kentin atan kalbiydi (1991: 45). Ayrıca dinin gündelik yaşamında kadınların kült törenlerinde önemli roller üstlendiklerini hatırladığımızda Artemisia'nın heykelinin tapınağa yerleştirilmesindeki amacın ayrımcılık pozitif ayrımcılık olması muhtemeldir. Aynı şekilde Carney, Mausolos'un tek başına "toprakların sahibi" olarak tanımlanmasını ve *proksenos* onuru verilmesini ona Artemisia'dan fazla önem verildiği izlenimi verilerek üst konuma taşıdığını söyler (2005: 72). Ancak Erythrai halkının yalnızca hem Mausolos hem de Artemisia'nın heykellerin yapılmasına karar vermiş olması bile Anadolu'da kadın ile erkeğe eşit saygınlık gösterme çabasının bir ifadesi olarak anlaşılmalıdır.

Mausolos ve Artemisia'nın adlarının birlikte geçtiği MÖ ca. 357 yılına tarihlenen Girit kenti Knossos Kararnamesi, kraliyet çiftinin yönetimde bir dereceye kadar eşit yetkilere sahip olduklarının kanıtıdır. Bu yazıtta Mausolos ve Artemisia, her ikisi de Knossoslulara ayrıcalık hükmü verirler, ayrıca da verilen bu ayrıcalık hükmünün koruyucusu olarak adları bir kez daha yinelenir.

"Mausolos ve Artemisia, Knossoslular hem özel olarak hem de resmi olarak Mausolos'a karşı ve Mausolos'un icraatlarına karşı iyi insanlar olduklarından dolayı, onlara her zaman konuksever (*proksenoi*) ve hayırsever (*euergetai*) olacaklarına, Mausolos'un yönettiği topraklarda vergi muafiyetine, ayrıca kayıtsız ve şartsız bir şekilde limanlarına giriş ve çıkış hakkına sahip olacaklarına karar verdi. Eğer biri Knossoslulara haksızlık ederse Mausolos ve Artemisia, onların haksızlığa uğramaması için güçlerinin yettiği kadarıyla ilgilenenlerdir" (I. Labraunda 3, 2 no.40; Rhodes-Osborne, 2003:265).

Yunanlıların bir kente hizmet eden ve bazı ayrıcalıklara sahip olan yabancılara verdiklerin onursal unvan olan *proksenos* (Çelgin, 2011: 564) kendi *polisinde* bir başka *polis*in yurttaşlarının çıkarlarını gözetken kişi demektir. Ancak kelimenin kökeni *proksenia* kurumunu açıklamakta yetersiz kalmakla birlikte *proksenia* kelimesi bir *polis* ile başka bir *polis*in yurttaşı arasında resmen kurulan konukluk ve dostluk bağına ifade eder. Bu doğrultuda bir *polise* tüccar ya da elçi olarak ziyarette bulunan ve konukseverliğe, desteğe ve korunmaya gereksinimi olan yabancı ziyaretçilere o *polisteki* kişilerin gösterdiği bireysel yardımlara bağlanan *proksenia* kişisel konukseverlik bağlarının kamusal bağlara dönüşmesi sonucunda *polisler* bu ilişkileri *proksenia* bağışlarıyla düzenlemişti. Ticari, siyasi ve dinsel amaçlarla kurulan *proksenia* kimi zaman yalnızca bir kişiye değil, Knossos kenti kararnamesinde olduğu gibi, bütün bir halka bağışlanır ve resmi bir müttefiklik antlaşmasının ön koşulu olan politik bir dostluğu ifade eder. Resmîyet, taraflar arasındaki *preoksenia* anlaşmasının unvanı bağışlayan polis tarafından çıkarılan bir kararnameyle yazıya dökülmesiyle başlar (Cluzeau, 2011:97). Knossos Kararnamesi, Karya ile Girit arasındaki ilişkilerinin önemini göstermektedir. Ancak iki devlet arasındaki ilişkiler çok daha eskiye, MÖ V. yüzyıla yarı Giritli olan Halikarnassos kraliçesi I. Artemisia'ya kadar gider. Helenistik Dönem'de de Mylasa kenti ve Girit arasındaki kamusal işlerin sürdüğünü gösteren çok sayıda yazıt bulunmaktadır (Herodotos 7. 99; SGDI 557-5164; Hornblower, 1982: 135). Mausolos, Knossos kentine bağışlanan *proksenia* ile Sosyal Savaş⁶ sırasında hem stratejik hem de ekonomik yardım alması amacıyla yeni askeri bağlantılar için ihracatıyla ünlü Girit'ten yardım ummuş olabilir. Bu durum Knossoslulara tanınan dokunulmazlık (*asylai*) ayrıcalığının neden Mausolos'un yönettiği topraklarda (*hoposes Maussollos arkhei*) geçerli olduğunun özellikle vurgulanmasından anlaşılmaktadır. Mausolos ve Artemisia'nın, Girit Adası'nın en büyük ve tanınmış kentinin halkına *proksenia* bağışlamaları bu açıdan bakıldığında anlamlı gelmektedir. Zira *proksenosun* temel görevi, kendi yurdunda kendisini bu göreve seçen yabancı bir *polis*in ve yurttaşlarının haklarını korumaktır. *Proksenos* olma onuru,

⁶ Sosyal Savaş : Sparta'ya karşı MÖ 378'de aşağı yukarı 70 üyeden oluşan ikinci kez bir Deniz Birliği oluşturan Atina, 357/6 yılında müttefik kentler üzerinde egemenlik kurmaya başlamıştı. Bunun üzerine Rhodos, Kos ve Khios'un başını çektiği isyan hareketiyle diğer bazı kentler birlikten ayrılmak istedi. Byzantion kentinden ve Karya kralı Mausolos'tan destek gören birlik kentleri ile onları birlik içinde tutmaya çalışan Atina arasında çatışmalar nihayetinde Atina'nın Khios'a saldırması üzerine patlak vermişti. Birliğin dağılmasına yol açan bu savaş İç Savaş ya da Müttefikler Savaşı olarak da anılır.

sıradan bir yurttaşa değil, unvanı veren *polis*in yakından tanıyıp güvendiği, *polis*in ve yurttaşlarının işlerini rahatlıkla hızlandırıp sonuçlandıracak kadar güçlü ve nüfuzlu kişilere, en çok da siyasetçilere veriliyordu (Cluzeau, 2011: 100). Bu doğrultuda Karya kralı ve kraliçesinin bütün Knossos halkına bağışladığı *proksenia* onurunda, Karya'nın Knossoslulara sağlamayı garanti ettiği şeyin aslında diplomatik koruma olduğu anlaşılmaktadır.

Artemisia'nın *proksenos* ve *euergetes* sıfatlarını kocasıyla paylaşmış olduğu Knossoslulara vergiden muafiyet, dokunulmaz ve şartsız olarak Karya limanlarına giriş ve çıkış hakkı tanımayı garantileyen kararnamede kralla birlikte adının geçmesi, politik olarak kocasıyla eşit statüde yer aldığına işaret etmektedir. *Eurergesia* sisteminin kent ekonomisi için vazgeçilmez bir mali kaynak olması bakımından da önemi büyüktür. Suidas'ın (Suidae Lexicon, II no: 2538) "yabancıların ağırlanması" olarak verdiği *proksenia* tanımında *proksenos*ların doğal olarak gelen konukların onuruna düzenledikleri ziyafetleri de içermekteydi. Bu doğrultuda Knossoslular onuruna verilecek ziyafetlerde hanedanlığın sosyal temsilcisi olarak Artemisia'nın hazır bulunacak olması şaşırtıcı değildir. Ancak, kararnamede geçen (*ta pragmata*) ve (*hoposes Maussollos arkhei*) "Mausolos'un icraatları ve yönetimi altındaki topraklarda" ifadelerinden hanedanlık yönetimi altındaki toprakların, yaşadığı sürece yalnızca Pers İmparatorluk eyaletlerinden biri olan Karya'nın valisi (*satrap*) kral Mausolos'a ait olduğuna işaret etmektedir. Ksenophon da satrapların yetkisini tanımlarken ὄρχειν (yönetmek) fiilini kullanarak onların yalnızca sivil yönetimle sınırlı olmayıp aynı zamanda askeri konularda da yetkili komutanlar olduklarını göstermektedir (Ksenophon, *Anabasis* I.I.8.1). Bu ifade Artemisia'nın askeri konularda da yönetimi paylaştığı izlenimi vermektedir. Bununla birlikte Mausolos ve Artemisia, yazıtın sonunda Knossos halkına tanıdıkları imtiyazların koruyucusu ve takipçisi olacaklarını bildirerek olasılıkla *proksenia* bağışlama yetkisini de paylaştıklarını akla getirmektedir. Karyalıların kralların ölümlerinden sonra kraliçelerin tek başlarına hanedanlığı yönetmelerinden duydukları herhangi bir rahatsızlığa dair bilgi bulunmamaktadır. Aksine örneğin Mausolos'un ölümünden sonra hanedanlığı tek başına yönettiği MÖ 353/2-351/0 yıllarında Artemisia'nın bazı kentleri ele geçirdiğine tanıklık eden kaynak Polyainos, kraliçenin Mylasa'nın kuzeyinde yer alan Latmos'u almasını şöyle anlatır.

"Artemisia silahlı bir birliği gizleyerek Latmos'u ele geçirdi. [Artemisia] dini bir ayin düzenliyormuş gibi hadımlar, kadınlar, kavalcılar ve davulcularla kentten 7 stadion uzaklıktaki Tanrıların Anası'nın korusuna geldi. Latmoslular dışarı gelerek onun dindarlığını görünce hayrete düştüklerinde, gizlenmiş olan [askeri] güçler yerlerinden çıktılar ve kenti silah kullanmadan kavalcılar ve davulcularla ele geçirdiler."⁷

Bundan başka, ünlü mimar ve mühendis Vitruvius *De Architectura* adlı eserinde, yine Mausolos'un ölümünden sonra Artemisia'nın hanedanlık yönetimine geçmesiyle gerilen Rhodos ile Karya ilişkileri ve kraliçenin Rhodos'u ele geçirmek için çıktığı seferdeki stratejisinden övgüyle söz etmektedir. Halikarnassos'u alma girişiminin nedenini Vitruvius şöyle açıklar: "Rhodoslular bir kadının bütün Karya devletlerinin yöneticisi olması zorunluluğunu yaşadığı bir hareket olarak gördüler" (2.8.14-15).⁸ Rhodoslular, Mausolos'un ölümünden sonra Artemisia'nın hanedanlığın başına geçmiş olmasını zengin bir ticaret merkezi ve elverişli limanlara sahip olan Halikarnassos'u almak için fırsat bilmişlerse de bu amaçlarına ulaşamamışlardır. Zira Artemisia Rhodos'a biri Rhodos devletini, diğeri kendisini temsil eden iki bronz heykelden oluşan bir zafer hatırası dikmiştir. Aynı doğrultuda Piksodaros, Ada'nın yönetimine el koyup onu devirdiğinde Karyalılar olaya müdahale etmemiş, ancak Büyük İskender ile Ada ittifak kurunca halkının iyi niyetini yeniden kazanmıştır (Diodoros 17.24.2-3). Bu durum bize hem Mausolos hem de Hidrieos, eşleri kraliçelerin ileride yönetim için gerekli olan temel idari becerileri kazanmaları için kendileri hayattayken yönetimi paylaşarak deneyim kazanmalarını sağlamış olduklarını, bundan dolayı da ölümlerinden sonra yönetimi eşleri kraliçelere isteyerek bıraktıklarını göstermektedir.

Artemisia, kocası/erkek kardeşi Mausolos için düzenlediği çok büyük ve etkileyici cenaze töreni ve dünyanın yedi harikasından biri olan yaptırdığı anıt mezar, ünlü Mausoleion anıtının projesinin çizilmesindeki rolü nedir tam olarak bilinmemekle birlikte, inşası esnasında denetlemesi ve fikir vermesi siyasi yeterliğinin kanıtları olarak sayılabilir (Ruzicka 1992:103). Zira kentteki inşaat projeleri, anıt mezara kraliyet heykellerinin dikilmesi, törensel ziyafetler, kült şenlikleri gibi etkinliklerin tamamı simgesel olarak yüklü retorik eylem ile bağlantılıdır. Eskiçağ tarihindeki büyük ölçekli inşaat projeleri genellikle kapsamlı toplumsal, kültürel, dini ve siyasi yenileme programlarının parçası olarak anlaşılır. Kentin kamusal alanı, her şeyden önce kent kültürü geliştirmeyi amaçlayan kültürel programların merkezinde yer almıştır. Mimari ve zanaatta yeni biçimlerle kentin yeni yapılandırılan imgesi, bu durumda hâkim seçkinlerin yürürlükteki ideolojisi ve ülke refahıyla ilişkilendirilecektir (Harmanşah, 2015: 150). Bu doğrultuda Mausoleion gibi muhteşem bir inşaat projesi, hanedanlıklarının kimliğini dönemin diğer hanedanlıklardan

⁷Polyanios 8.53.4. MS 2. yüzyılda yaşayan Makedonyalı Polyainos, Yunanca yazdığı 8 kitaptan oluşan *Stratagemata* (Savaş Hileleri) adlı kitabın yazarıdır. Söz konusu eserini Parthlara karşı savaşta (MS 62) yardımcı dokunması amacıyla imparatorlar Marcus Aurelius ve Verus'a ithaf etmiştir (*Oxford Antikçağ Sözlüğü* 761).

⁸ Artemisia'nın Rhodos seferi hakkında ayrıntılı bilgi için M. Demir "Artemisia ve Rhodos" *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXI/1 (2006) 49-72.

farklı kıldığı açıktır. Özellikle söz konusu anıt, II. Philippos tarafından yaptırılan Olympia kentindeki Philippeion gibi, birçok hanedanlık yapısının yapılmasına için ilk örnek oluşturmuştur.

Karya hanedanlığı krallarının kardeş evliliği yapması Anadolu'da alışıldık bir uygulama değildir. Kralların kardeş evlilikleri yapmaları ve tek eşli olmaları ile kadınların kocalarının ölümlerinden sonra yönetici olmaları hanedanlığın en önemli ayırt edici özelliğidir. Bu tür evlilik modelleri genel olarak, hanedanlığın gücünü arttırmak ve sonrasında taht kavgalarının önüne geçmeyi amaçlamaktadır. Zira Hekatomnos oğulları da hanedanlıklarının statüsünü yükseltmek ve yeni hanedanlıkları için bir kimlik oluşturmak amacıyla kardeş evliliğini seçmiş olabilirler (Carney, 2005: 80-3). Böylece Mausolos ve Hidrieos yönetimlerini paylaştıkları kraliçelerin rollerini ön plana çıkarmışlardır. Diğer yandan edebi kaynaklar, Karyalı dul bir kraliçenin kocası için tuttuğu yası, yaşam öyküsü ile hanedanlık ve bölgesel tiplmeyi birleştirerek onu yas tutan kadın imgesiyle ünlü etmişlerdir. Karya kadınlarının ağıt yakmalarıyla ünlü olduklarını Yunan sanatçıları tarafından yapılmış olan anıt Mausoleion'da yer alan ve olasılıkla Hekatomnos hanedanlık ailesine ait kadınlı erkekli aşağı yukarı üç yüz heykelin arasında yer alan yas tutan kadın heykellerinin, ilerleyen dönemlerde antik dünyada yas tutan kadın heykel tiplemesine örnek oluşturduğu ileri sürülür. (Carney, 2005: 66; Hornblower, 1982: 269). Aulus Gellius⁹, Artemisia'nın kocası Mausolos'un ölümü üzerine anısına bir edebiyat yarışması düzenlediğini, yarışmaya aralarında Khioslu tarihçi Theopompos ve Atinalı hatip İsokrates'in de bulunduğu dönemin en ünlü söz bilimcilerinin katıldığını şöyle anlatır (<http://www.phaselis.org>: 03.06.2016):

"Artemisia'nın kocası Mausollos'u her türlü aşk hikâyesinin ötesinde, inanılması zor, insanüstü bir tutkuyla sevdiği söylenmektedir. M. Tullius (Cicero)'nun da dediğine göre, Mausollos Karia'nın kralıydı; kimi Yunan tarihçilere göreyse, Yunanlıların satrap adını verdikleri eyalet valisiydi. Mausollos vefat edince, karısının feryat figanları ve kucaklamaları arasında görkemli bir cenaze töreni ile gömüldü. Keder ve kocasına duyduğu özlemle yanıp tutuşan Artemisia, onun kemiklerini ve küllerini güzel kokularla karıştırdı ve bunları toz haline gelinceye kadar ezdikten sonra suya katıp içti. Onun ihtiraslı sevgisini kanıtlamak için daha birçok şey de yaptığı söylenmektedir. Artemisia, kocasının anısını yaşatabilmek için büyük çabalarla çok ünlü bir mezar yaptırdı. Bu mezar dünyanın yedi harikasından biri sayılacak değerdedi. Artemisia, bu anıtı kocasının aziz ruhuna adadıktan sonra, ona övgüler düzülecek bir yarışma düzenledi. Yarışmanın ödülü olarak da eli açık bir biçimde çok miktarda para ve değerli şeyler koydu. Nükteleri ve hitabet yetenekleri ile ünlü Theopompos, Theodektes ve Naukrates'in onun onuruna bu yarışmaya katıldıkları söylenmektedir. İsokrates'in kendisinin de onlarla yarıştığını söyleyenler vardır. Ama İsokrates'in öğrencisi Theopompos'un yarışmayı kazandığına karar verildi. Theodektes'in Mausollos adlı bir tragediası günümüze kadar korunagelmıştır; Hyginus'un "Exempla"sında da değindiği gibi; Theodektes bu eseriyle okuyucuyu manzum eserlerine nazaran daha fazla hoşnut etmiştir" (X.18).

Romalı doğa tarihi yazarı Yaşlı Plinius'un (*Naturalis Historia* 36.30) Antik dünyanın yedi harikasından biri olarak saydığı Mausoleion Anıtı'nın tamamlanması Artemisia'nın bir kraliçe olarak hanedanlığı tek başına yönettiği dönemdeki en büyük icraatlarından biridir. Anıtlar maddi nitelikleri bakımından pek çok katmanda anma ile ilgilidir: ustalıkla inşa edilmeleri, inşa edildikleri zamanın ekonomik refah ve toplumsal dönüşümün tarihsel koşullarını hatırlatır. Bir anlamda mekânsal anlatılar olarak kamusal mekânlarda inşa edilmiş siyaset yüklü tarihlerdir (Harmanşah, 2015: 200). Bu bağlamda Mausoleion ve üzerinde yer alan heykeller, ortak bir dünya görüşü inşasının temelinde yatan karmaşık sembol yaratma ve toplumsal temsil sistemi olarak da anlaşılabilir. Her anıt gibi, Mausoleion da bir dizi tarihsel olayla bağlantılıdır ve doğası gereği askeri, ekonomik, sembolik ya da kentsel olsa da, o da kralın başarılarıyla özdeşleştirilir. Hekatomnos hanedanlığı kralları tapınakları ve dini yapıları birçok Hellenistik yöneticinin yaptığı gibi, kendilerinin gücünü göstermek için reklam olarak kullanmışlardır (Ruzicka, 1992: 44; Carney, 2005: 85). Bu durum hanedanlığın birliğini ve meşruiyetini kazanmak açısından önemlidir. Böylelikle Artemisia ve Ada'nın, hanedanlığın gücünü göstermenin yanı sıra başarılarının geleceğe aktarılmasında da büyük yarar sağlamış olduğuna şüphe yoktur. Zira özellikle Artemisia, anıtın inşasında görev alan Yunanlı mimar ve sanatçılara görevler vermekle, mimari ve heykellerde Anadolu ve Yunan unsurlarını birleştirmekle hanedanlık imajının yaratılmasında azımsanmayacak bir rol üstlenmiştir. Sonuçta Artemisia'nın projeye katkısı yalnızca fikirlerini paylaşmak yönünde olsa bile, anıtın inşası bittikten sonra kraliçe olarak toplumsal önemi daha da güçlenmiş ve somutlaş olduğuna şüphe yoktur.

Artemisia'nın ölümü üzerine kardeşi Hidrieos onun yerine geçmiş ve o da kız kardeşi Ada ile evlenmiştir. Mausolos ve Artemisia konusunda olduğu gibi edebi kaynaklar sadece Hidrieos'un yönetiminden söz ederken epigrafik kanıtlar. Hidrieos ve Ada'nın satraplık yetkilerini paylaştığını göstermektedir (Hornblower, 1982: 44). Bunlardan biri Zeus Stratios, ve Hidrieos'un adlarının da yazılı olduğu 1868 yılında Arkadya kenti Tegea'da bulunan ve MÖ 351-344 yıllarına tarihlenen bir mermer

⁹ Aulus Gellius, *Noctes Atticae* (*Attika Geceleri*) adlı yirmi kitaptan oluşan eserin yazarıdır. Yunan ve Latin yazarları üzerine çok değerli bilgiler sunan yazar, eserini Attika'da geçirdiği kış gecelerinde toplamaya başlamış ve daha sonra çocuklarını eğlendirmek ve eğitmek amacıyla düzenlemiştir.

rölyeftir (Waywell, 1993: 79-86). Ruzicka, bu hanedanlık çiftinin yönetimde Karya'nın nam salmış olduğu zenginliğinin tadını çıkarmaya ve dönemin en büyük Yunan sanatçıları kendi bünyesinde barındırmaya devam ettiğini yazar (1992: 104-5). Zira Ada ve Hidrieos'un, Mylassalılar (Milas) tarafından yaptırılan ve Delphoi kentine yerleştirilen bronz heykelleri bunun kanıtıdır. Söz konusu heykeller, Eryhrailılar tarafından yaptırılan ve II. Artemisia'nın heykelinin tapınağa, Mausolos'un heykelinin ise *agoraya* yerleştirildiği göz önüne alınırsa, Ada ve Hidrieos'un heykellerinin aynı yere yerleştirilmiş olması daha eşitlikçi bir tutum olarak kabul edilebilir (Carney, 2005: 73). Kamusal alanlara kadın özellikle de Delphoi gibi büyük tapınaklara dikilmesi yaygın bir uygulama değildi. Kadın heykellerinin kamusal alanlara dikilmesi geleneği MÖ 5. yüzyılda geçen saygı ifadesi olarak büyük hizmetler veren rahibelerin heykellerinin tapınaklara dikilmesiyle başlanmış bir gelenektir (Plinius, *Naturalis Historia* 34.76). Bu gelenek sonraları özel ve kamusal alanlarda alışılmadık sorumluluklar üstlenen kraliyet kadınları arasında giderek yaygınlaşmış, özellikle Hellenistik ve Roma dönemlerinde gelişimini sürdürmüştür. Ayrıca, Karya'da kraliyet çiftinin hanedanlık yönetimindeki ortaklıklarının bir gelenek olabileceği ve her iki çiftin de çocuksuz olmalarından dolayı yönetimde pay sahibi olma anlayışını getirdiği söylenmektedir (Carney, 2005: 75). Bu doğrultuda eşinden ayrı yere yerleştirilen Artemisia'nın ve eşiyle aynı yere yerleştirilen Ada'nın heykelleri, Anadolu'da kraliyet kadınlarının siyasi ve sosyal sorumluluklar üstlenen ilk örnekler olmuştur. MÖ 4. yüzyıl başlarında kraliçelerin heykellerinin bulunması bile tek başına hanedanlık kadınlarının bir çeşit toplumsal rol üstlenmiş olduğunun kanıtı olarak görülebilir.

Mausolos ve Hidrieos eşleri-kız kardeşleri ile birlikte hayattayken ortaklaşa yönetim biçimi Karya'da bir tür "yönetim geleneği" olmuş olabilir (Carney, 2005: 75). Ölen eşlerin mirasçıları olarak doğrudan dul eşlerin, erkek evlat ya da erkek kardeştan daha çok sahibi olması anlayışı yerleşmiştir. Herodotos'un I. Artemisia ile ilgili "bir kadın olduğu halde Yunanistan seferine katılmış olmasını hayranlıkla karşılıyorum; kocası ölmüştü, oğlu küçüktü, hanedanlığı kendisi yönetiyordu" ifadeleri bu savı desteklemektedir (7.99). Bu ifadenin altında kadın ve erkekten oluşan ikili yönetim anlayışının yattığı söylenebilir. Mausoleion'a dikilen kadın ve erkek hanedanlık üyelerinin ikili heykelleri, yukarıda anlatılan yazıtlar bu ikili yönetim anlayışının kanıtlarıdır. Özellikle Mausolos Yunan kültürünü benimsemiş olsa da Karya'ya ait bu ikili "yönetim geleneğinin" hâlihazırda varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Sonuçta Artemisia ve Ada eşlerinin ölümlerinden sonra kadın yöneticilerin bulunmadığı Pers yönetiminin birer *satrapı* olmalarına rağmen hanedanlığı yönetmeleri konusunda sorun yaşamamışlardır. Aksi halde Artemisia iki, Ada dört yıl süresince fiilen tek başlarına bir *satrap* olarak hanedanlığı yönetemezlerdi. Her iki kraliçenin de söz konusu süreçlerde sorunsuz olarak yönetimi kontrol etmiş olmaları, eşleri krallar hayattayken ortaklaşa/ikili yönetim esnasında kazandıkları devlet idaresi tecrübelerinin katkısı büyük olmuştur.

Sonuç olarak, Hekatomnos'un soyundan gelenler, yönetim süreleri uzun sürmese de Karya'da kalıcı izler bırakmıştır. MÖ 4. yüzyılda Karya'nın yaşadığı siyasi, sosyal, mimari gelişim Hellenistik dünyanın rol modeli olmuştur. Bu bağlamda Karya kraliçeleri Artemisia ve Ada, Hekatomnos hanedanlığının kent devletleri arasında ve kamusal temsilinde, en önemlisi hanedanlık kimliğinin oluşmasında çok önemli roller üstlenmişlerdir. II. Artemisia ve Ada yönetimde eşlerinin tam bir paydaşı olamasalar da belli bir dereceye kadar siyasi yönetimi paylaşmışlardır. Hatta bu paylaşımları yazıtların ve Erythrai ile Delphoi heykellerinin gösterdiği gibi, hem kent devletleri hem de Karya'lılar tarafından kabul görmüş olmasına rağmen krallar, kraliçelere nazaran daha fazla iktidar yetkisine sahip oldukları sonucuna varılmıştır. Her ne kadar krallar, kız kardeşleri kraliçelere oranla yetkileri daha alçakgönüllü olsa da Karya'da kadın hanedanların karar verme yetkisi ve toplumsal temsillerdeki rolleri kabul görmüştür. Yetkilerin farklı yönlerini tespit etmek için yeterli bilgiye sahip olmasak da kraliçelerin Karya yönetimindeki rolleri, Hellenistik yöneticiler için hanedanlık imajının oluşturulması açısından bir model oluşturduğu gibi, aynı zamanda sonraki kadın yöneticiler için de öncülük görevi üstlenmiştir.

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar

DEMOSTHENES (1998). *Orations 1-17* (Trans. J. H. Vince). Harvard University Press, Cambridge Mass.

DIODOROS (1947). *Diodoros of Sicily* (Trans. R. M. Geer) London, New York.

HERODOTOS (2015). *Tarih (Historiai)* (Çev. Müntekim Ökmen) İş Bankası Yayınları, İstanbul.

ISOKRATES (1968). *Isocrates*. (Trans. George Norlin, Larue van Hook). Cambridge, MA: Harvard University Press.

KSENOPHON (2011). *Anabasis: Onbinlerin Dönüşü* (Çev. Oğuz Yarlıgış) İstanbul: Kabcacı Yayınevi.

PAUSANİAS (1998). *Description of Greece* (Trans. H. S. Jones). Cambridge, MA: Harvard University Press.

PLATON (1995). *Devlet* (Çev. S. Eyüboğlu-M.A. Cimcoz), İstanbul: Remzi Kitabevi.

PLINIUS (1997). *Naturalis Historia=Natural History* (Trans. W.H.S.Jones- D.E. Eichholz). Cambridge, MA: Harvard University Press.

STRABON (1999). *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)* (Çev. Adnan Pekman). İstanbul.

SUIDAS (1989). *Suidae Lexicon*. (Ed. Ada Adler), Pars IV: Π-Ψ, 1935 (Tıpkı Basım: Stutgardiae).

Modern Kaynaklar

ATL I (1950) *The Athenian Tribute Lists*. B. D. Meritt, M. F. McGregor, H. T. Wade-Grey. New Jersey.

CARNEY, E.D. (2005). "Women and Dunasty in Caria" *The American Journal of Philology*, 126/1 (Spring 2005), s. 65-91.

- CARTER, J.C. (1983). *The Sculpture of the Sanctuary of Athena Polias at Priene*. London.
- CLUZEAU, Filiz (2011). "Yunanlılara Özgü Politik Bir Kurum: Proksenia". *Özsait Armağam*. Antalya, s. 97-108.
- ÇELGİN, Güler (2011). *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük*. Kabalıcı Yayınları, İstanbul.
- DILLON, Sheila (2012). "Female Portrait in the Hellenistic Period". *Şurada: A Companion to Women in the Ancient World*. Ed.S.L. James- S. Dillon. Oxford: Wiley-Blackwell.
- HARMANŞAH, Ömür (2015). *Eski Yakındoğu'da Kent, Bellek, Amt* (Çev. F. Yavuz). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- HORNBLOWER, Simon (1982). *Mausolus*. Oxford: Oxford University Press.
- Labraunda 3. Crampa, Jonas (1983). CWK Gleerup.
- RHODES, P.J.- OSBORNE, R. (2003). *Greek Historical Inscriptions 404-323 BC*. Oxford: University Press.
- RIGWAY, B.S. (1987). "Greek Women and Art: The Material Evidence". *American Journal Archeology* 91 (1987). 406-407.
- ROY, J. (1998). "The Masculinity of the Hellenistic King." *Şurada: When Men Were Men: Masculinity, Power and Identity in Classical Antiquity*, ed. L. Foxhall- J.Salmon, 111-135.London: Routledge.
- RUZICKA, Stephen (1992). *Politics of a Persian Dynasty: The Hecatomnids in the Fourth Century B.C*. Norman: University of Oklahoma Press.
- SCHEIDEL, W. (1995). "Brother-Sister and Parent-Child Marriage Outside Royal Families in Ancient Egypt and Iran." *Ethnology and Sociobiology* 16: 319-340.
- ÜRETEN, Hüseyin (2004). "Kyzikoslu Bir Kadın Euergetes: Kraliçe Apollonis", *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIII, 36, 251-261.
- WAYWELL, G.B. (1993). "The Ada, Zeus and Idrieus Relief from Tegea in the British Museum." *Şurada: Sculpture from Arcadia and Laconia*. Proceedings of an International Conference held at the American School of Classical Studies at Athens, April 10-14 1992, Oxford 1993 79-86.
- WYCHERLEY, R.E. (1991). *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu?*(Çev. N. Nirven-N. Başgelen), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.